

TÜRK FƏLSƏFİ FİKİR DÜNYASINDA MİLLİ MƏFKURƏNİN TƏMƏL KONSEPSİYALARI

Rafiz MANAFOV,

Muş Alparslan Universtetinin

Fəlsəfə və din elmləri kafedrasının müəllimi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

rafiz_manafov@hotmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *türkçülük, milli məfkurə, ümumvəhdət düşüncəsi, harmoniya.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *тюркизм, национальная идеология, концепция общего единства, гармония.*

KEY WORDS: *turkism, national ideology, all-unity conception, harmony.*

Giriş

Türklərin siyasi topluluq və dövlət sahibi kimi tarix səhnəsinə çıxması Hun imperiyası dövründən başlamaqdadır. Məşhur fransız türkoloq J.P.Rouksun sözlərinə görə, "...hunların proto-türk sayılması fərziyyələrdən ən ağlabatanıdır" [1, s.13]. Hunların tarix səhnəsindən çəkilməsindən sonra eyni coğrafiyada göytürklərin, türk adı ilə bir dövlət kimi ortaya çıxması tarixi məlumatlara uyğun və bu fikri gücləndirən faktorlardandır. Xüsusilə, Göytürk abidələrindəki türkcə yazılar bu dilin daha qədim dövrdən dövlət dili kimi işlədildiyinin dəlillərindən sayılır. Həm əfsanələr, həm də bunları özündə əks etdirən abidələr türk kosmoqoniyasının müştərək vəsflərini ortaya qoymuşdur. Orxon abidələrinin ədəbi, bir o qədər də açıq olan ifadəsinə görə, "üstdə mavi göy (səma), altda da yağız yer yaradılan zaman ikisinin arasında olan insan oğulları yaradılmaqdaydı". Bu kosmoqoniyanın ortaq təsəvvürünə görə, Tanrı vardır və birdir. O, mütləq hakimdir, göyün yeddinci qatında və kainatın üstündə oturur. Digər müqəddəs varlıqlar vasitəsilə kainatı idarə edir. Göyün hər qatı müqəddəs varlıqlarla doludur. Hər qatı ayrı bir "ağa" təmsil edir. Üçüncü qatda "ağ ölkə" və həyatın qaynağı olan "süd gölü" vardır. İlk insanı yaradan Tanrı Karahan ona uçmaq bacarığı da vermişdi. Onun öz-özünə qürurlandığını görəndə isə cəzalandırmış və oturmaq üçün bir ulduza (yəni dünyaya) göndərmişdi. Ancaq Tanrı bağışlayandır. O, hər zaman insana yol göstərir və ilham verir [2, s.432]. Qeyd olunmalıdır ki, bu kimi təsəvvür və görüşlərin, demək olar ki, bir çoxu bəzi kiçik dəyişikliklərlə sonrakı dövrlərdə islami dəyərlərlə çulğalaşmış və yaşamağa davam etmişdir. Məsələn, Tanrı məfhumu sifətlərindən heç bir şey əskilmədən, hətta yeni sifətlər əlavə olunaraq bəzən Tanrı, bəzən də Allah şəklində zikr olunmaqdadır. Tanrıdan sonra gələn müqəddəs varlıqlar isə İslam inancındakı mələklər ilə eyniləşdirilir. Göy səmasının hər qatını təmsil edən "ağalar" - Əzrail, Cəbrail kimi böyük mələklər hesab edilir. Hətta Fərabinin fəlsəfəsində bunlar "ağıl" halına gəlmişdir. "Ağ ölkə" Cənnət, "süd gölü" isə Kövsərə çevrilmişdir.

Miladi VIII əsrdən etibarən türklər İslam dini ilə tanış olmuşlar. Səlcuqlulardan etibarən türklər bütün müsəlman dünyasında əsas söz sahibinə çevrilmiş, Osmanlılar və Səfəvilər də daxil olmaqla, digər türk dövlətlərinin sayəsində bu liderliyi uzun müddət davam etdirmişlər. Həm erkən İslam düşüncə tarixində, həm də sonrakı dövrlərdə türklər dünya elmi-mədəni, dini-siyasi, mənəvi-əxlaqi irsinə Əbu Mənsur Maturidi, Əbu Nəsr Fərabî kimi alim və filosofların timsalında böyük töhfələr bəxş etmişlər. Mahmud Kaşğari, Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə kimi filosoflar da həmin dövrün yetirmələridir.

Fuad Köprülünün qeyd etdiyi kimi, “Osmanlı bürokratiyası Səlcuqlu və Elxani dövlətlərinin siyasi ənənələri üzərində inşa olunmuşdu və türk ünsürlərdən ibarət idi” [3, s.11-12]. Beləliklə, türklərin uzaq diyarlardan qopub, yavaş-yavaş irəliləyərək çatdıqları Anadolu torpaqları ona qucaq açan ilk isti və səmimi məskən olmuşdur [2, s.226]. Burada qalmaqla kifayətlənməmiş, Qərbi Avropa mədəniyyətinin də dirçəlişində mühüm rol oynamışlar. Məşhur yazıçı Leon Kahun Avropaya mədəniyyəti məhz Turan qövmələrinin gətirdiyini vurğulamışdır [4, s.18]. Bu mənada türklərin, türk millətçiliyinin yenidən kəşfi tarixi zərurət olaraq qarşımızda durmaqdadır.

Milliyyətçilik duyğusuna, milli şüura sahib olmayan bir topluluğun millət kimi formalaşması, milli vəhdətini qoruması və bir arada yaşaması mümkün deyildir. Şübhəsiz, bu duyğu və şüurdan məhrum olan millətlər özlərini ən kiçik xarici təsirlərdən də qorumaq iqtidarında ola bilməzlər [5, s.29]. Türk vəhdəti ideologiyasının bünövrəsi 680-745-ci illərdə yazıldığına inanılan Orxon-Yenisey abidələrində (yaxud da Ötəkən türk kitabələrində) qoyulmuşdur. Göytürk imperatorluğunda türkcülük və dövlətçilik ideologiyalarının birlikdə, bütün şəkildə başa düşüldüyünü bu kitabələrdə görürük. Türk dünyasının ilk milli vəhdət ideoloqu Bilgə Kağanın “Ey Türk milləti, silkin və özünə gəl!” sözü türk tarixinin dünənindən bu gününə gün şüası kimi süzülərək varlığına işıq tutmuş, keçmişdən gələcəyin həqiqətlərini aydınlatmışdır [6, s.84].

Türklərin həm işlək siyasi hakimiyyət, həm öncül toplum, həm də üstün mədəniyyət kimi öz vəhdətini qorumaq, başqa dövlət, toplum və mədəniyyətlər qarşısında məğlub olmamaq, öz kökünə və qüdrətinə istinad etmək ideologiyası daim səmimi və əsl türkcülük ruhunda klassik türk əsərlərinin mahiyyətini təşkil etməkdədir. Türklərin yazıb-yaratdıqları dastanlardan Oğuznamələr (“Oğuz Kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, türk atalar sözləri məcmuəsi olan “Əmsali-Türki” və b.), Kaşğarlı Mahmudun “Divanu Lüğət-it-Türk” (XI əsr), Yusif Balasağunlunun “Kutadqu-Bilig” (XI əsr), Seyid Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” (XII əsr), Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” (XIV əsr), Əlişir Nəvainin “Mühakəmətül-Lüğətəyn” (XV əsr), Əbdülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-Tərakimə” (Türk ulusunun soy kitabı / XVII əsr) kitabı və digərləri eyni kök ideologiyanın gövdəsindən çıxan örnək əsərlərdir [6, s.84].

Azərbaycanın sosial, siyasi, ədəbi və mədəniyyət tarixinin araşdırmaçıları da daxil olmaqla, dünyada Türkiyə və Azərbaycanla bağlı tədqiqatlar aparan elm adamları türkcülük ideologiyasının fikir qaynaqlarının təşəkkül etdiyi ilk ocaqlardan birinin Azərbaycan torpaqları olduğunu vurğulamışlar. Yusuf Akçura “Əkinçi” qəzetinin Rusiya imperiyası sərhədləri

daxilində dərc olunan ilk türkcə qəzet olduğunu bildirmişdir [7, s.87]. “Əkinçi” ənənəsini davam etdirən “Ziyaye-Qafqaziyyə” (“Qafqazın nuru”), “Kəşkül”, “Həyat” qəzetləri, “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” jurnalları milli türkçülüyn dünya türkçülük hərəkatına bəxş etdiyi ilk parlaq ulduzlar olmuşlar [7, s.87-95]. Bu, eyni zamanda ölkəmizdə azərbaycançılıq məfkurəsinin əsasını qoyan bir hərəkatdır. Ölkəmizlə bağlı tədqiqatlar aparən amerikalı elm adamı Tadeuş Svietovski erkən türkçülüyn Azərbaycan bölməsini diqqətlə araşdıraraq, onun milli mədəniyyət gerçəkliyindən “pantürkizm” səviyyəsinə yüksələn mərhələsini izləmiş və məşhur “Füyuzat” jurnalının qurucusu Əli bəy Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində irəli sürdüyü “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalılaşımaq” fikrinin sonradan Ziya Göyalpın bir əsərində (“Türkçülüyn əsasları”) sistemləşdirilərək, Osmanlı imperiyasını Türkiyə dövlətinə çevirən prosesin təməl ideologiyasını təşkil etdiyi nəticəsinə gəlmişdir. Ziya Göyalpın özü də türkçülüyn fikir qaynaqları arasında Əli bəy Hüseynzadənin adını İsmayıl bəy Qasıralı və Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə çəkməkdədir [6, s.92]. Türk dünyasının tarixi taleyini, onun siyasi mənada haradan gəlib, haraya gedəcəyini öz siyasi yazılarında əks etdirən, bütün həyatını Azərbaycanın bu qüdrətli vəhdətdəki gələcəyinə həsr edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Qərbdə ilk türk cümhuriyyətinin qurucusu olmuşdur. 1906-cı ildə İranda Məhəmmədəli şah diktaturasına qarşı Məşrutə inqilabının görkəmli xadimi, əsas liderlərindən biri və xalq qəhrəmanı Səttar xanla Təbrizdə və Tehranda görüşən, Cümhuriyyət dövründə (1918-1920) Osmanlı Türkiyəsi ilə aktiv diplomatik əlaqələr quran Rəsulzadə inqilabçı və milli tariximizə yön verən fəaliyyətləri ilə azərbaycançılıqdan türkçülüyə gedən yolun siyasi-ideoloji cizgilərini müəyyənləşdirən böyük türkçülərdən olmuşdur.

Milli məfkurənin təmsilçiləri və fəlsəfi konsepsiyaları

Ziya Göyalp (1876-1924) – “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” düşüncəsi: Böyük sosioloq Ziya Göyalp türk milli vəhdətinin təməl fəlsəfəsini belə açıqlamışdır: Türk millətindən olmaq - türk millətini sevmək, türk dövlət(lər)inə sədaqətlə xidmət etmək sevdasına sahib olmaq, vətənə bağlılıq duyğusu içərisində olmaq və türk millətinin yüksəlməsi üçün əlindən gələn hər cür fədakarlığı etmək, bunun uğrunda çalışmaq duyğusu və şüurudur. Bu duyğu və şüuru daşıyan hər kəs türkdür. Qəlbində başqa bir millətin həsrətini daşımayan, özünü türk hiss edən, türklüyü mənimsəyən türk millətinə və dövlətinə xidmət eşqi daşıyan hər kəs türkdür. Türk milliyətçiliyinin təməl fəlsəfəsi bundan ibarətdir [5, s.31]. Mustafa Kamal Atatürkün “ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndi olduğu kimi, fikrimin də atası Ziya Göyalpıdır” deməsi Ziya Göyalpın türk dövləti və cəmiyyətinin yenidən qurulmasında, türkçülük düşüncəsinin cahanşümul səviyyə qazanmasında nə qədər müstəsna təsirinin olduğunu açıq şəkildə ifadə edir. “Türkçülüyn əsasları” (1923) kimi önəmli əsərin müəllifi olan Göyalp, sözün əsl mənasında, böyük türk mütəfəkkiridir. O, əsərlərində türkçülüyn dəqiq və ideoloji cizgilərini müəyyənləşdirmiş, onu bir dünyagörüşü olaraq ortaya qoymuşdur. Bu əsərlərdə “türkçülük” və “turançılıq” anlayışları diqqətlə incələnmiş, onların perspektiv inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur [6, s.96]. Ziya Göyalpə görə, milliyətçilik əsasları etibarilə

qurucu (inşai) bir prinsip deyil. Cəmiyyətin müəyyən şəkildə dərkindən irəli gəlir. Bu idrak prosesinin müəyyən məqsədə yönəlməsi, yaxud ictimai bir layihə olması nəticəni dəyişdirməz. Ziya Göyalp bunu “Məfkurə” adlı yazısında belə açıqlayır: “Məfkurə bir millətdə əsasən var olan, ancaq cəmiyyətin coşduğu məqamlarda Günəş işığının lupadan çıxışının qızmar olması kimi, şiddətlənərək hiss olunduğu haldır. O vaxta qədər “kənzi-məxfidə” (gizli xəzinədə) gizli qalan reallığın bir müqəddəslik təzahürü ilə fərdlərdə ortaya çıxmasıdır. Məfkurənin yoxdan var olması şüursuzluq məqamından şüurluluq səviyyəsinə keçməsi mənasına gəlir. Osmanlılıq, İslamçılıq və Türkçülük məfkurələri doğulmadan öncə Osmanlı dövləti, İslam ümməti və türk milləti mövcud idi” [8, s.54]. Eyni zamanda, millətin mədəniyyət birliyi olduğunu vurğulayan Göyalp milli mədəniyyətin qlobal cəhətlərini də nəzərdən qaçırtmamağı şərt qoşaraq, öz ümumvəhdət məfkurəsinin “Türk Dünyası”, “İslamçılıq” və “Qərb mədəniyyəti”ndən ibarət olduğunu nəzərə çatdırır [8, s.8]. Ziya Göyalp “Türkçülüyn əsasları”nda Turançılığı üç mərhələdə meydana gələcək ideya olaraq izah etmişdi: “Oğuz Birliyi, Türk Birliyi və Turanlı digər millətlərlə birlikdə qurulacaq doğru yoldur” [5, s.55].

Göyalp milliyyətçiliyi sadəcə türklərə yox, bütün müsəlman cəmiyyətlərinə izlənilməli və arxasından gedilməli yol kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə, türk milliyyətçiliyi son dərəcə realist təməl üzərində qurulmuşdur. Dövlətdən ayrılan islami toplumlara düşmənçilik bir tərəfə dursun, onların da milliyyətçi olaraq öz cəmiyyətlərini dirçəldə bilməsini tövsiyə edirdi [9, s.18]. Onun milliyyətçilik dediyi prinsip özündə həm də vəhdətçilik və ictimai bütünlük fikrini daşıyırdı və bu prinsipi cəmiyyətə əxlaqi meyar olaraq mənimsətmək istəmişdir. Onun “fərd yox, cəmiyyət var” düşüncəsi də bu fikrin bariz göstəricisidir. Ona görə, bir cəmiyyətin bütün fərdlərini bir-birinə bağlayan, yəni aralarında birlik və vəhdət quran təşkilatlar, əsasən, mədəni qurumlardır. Bu qurumların cəmi o cəmiyyətin mədəniyyətini təşkil edir. Bu mənada kültür və mədəniyyət arasındakı fərqləri də ortaya qoymuşdur. Bir cəmiyyətin üst təbəqəsini başqa cəmiyyətlərin üst təbəqəsinə bağlayan müəssisələr də mədəni müəssisələrdir. Bu qəbildən olan müəssisələrin hamısı mədəniyyət adını verdiyimiz bütünü meydana gətirir. Bu baxımdan, ona görə, Cəlaləddin Rumi mədəniyyətin təmsilçisi olduğu kimi, Yunus Əmrə də mədəniyyətimizin başqa bir nümayəndəsidir [10, s.271].

Ziya Göyalpın türk fəlsəfi düşüncəsi baxımından diqqətəlayiq bir görüşü də onun “fəlsəfi türkçülük” fikridir. O, türklərin dövrün “yüksək fəlsəfə” deyilən düşüncə tərzində çox da inkişaf etmədiyini, ancaq “xalq fəlsəfəsi” adını verdiyi məsələlərdə həm yunanlardan, həm də ingilislərdən irəlidə olduğunu düşünürdü. Göyalp bu görüşünü dəstəkləmək üçün türklərin Çanaqqala döyüşündə göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıqların onların maddi gücü ilə deyil, ruhlarında hökmran olan milli fəlsəfələri ilə gerçəkləşdiyini əsas göstərir. Onun burada milli fəlsəfə, yaxud fəlsəfi türkçülük dediyi düşüncə ilə şəhidlik, qazilik və Cənnət inancı kimi dini-mənəvi dəyərləri nəzərdə tutduğu anlaşılır. Göyalp görə, bu cür şücaət və qəhrəmanlıqlar “müakələ” (ağıl yürütmə, fəlsəfi rasionallıq) nəticəsində yox, məhz yuxarıda bəhs etdiyi xalq fəlsəfəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. “Yüksək fəlsəfə” sahəsində geri qalmağın səbəbini isə türklərin daim döyüşən millət olması ilə izah etmişdir [11, s.287].

Yusuf Akçura (1876-1935) – “Bütün Türkcülük” düşüncəsi: Əslən Kazan tatarı olan Yusuf Akçuranın türkcülük tarixində yeri böyükdür. Maarifçilik fəaliyyətindən əlavə, konfrans və məqalələri ilə türkcülüyn güclü müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Bir vaxtlar “Türk Yurdu” və “Ocaq” demək “Yusuf Akçura” demək idi. Ancaq onun türk millətinin vəhdəti üçün xidmətləri bununla bitməmişdir. Universitetdəki Türkiyə siyasi tarixi dərsləri də sonradan (1933-1935) dərc olunmuşdur [12, s.572]. XIX əsrə qədər israrla təqib etdiyi osmanlıçılıq və islamçılıq siyasətlərinin öz funksiyalarını itirdiyini görəni Yusuf Akçura sonrakı həyatını onun öz ifadəsi ilə desək, “bütün türkcülük” düşüncəsinə həsr etmişdir. O, türkcülük düşüncəsinin islamçılıq siyasəti kimi olduğunu, Osmanlı dövlətinin sərhədləri ilə məhdudlaşdırıla bilməyəcəyini və dünyanın harasında bir türk varsa, onunla maraqlanmalı olduğunu bildirirdi [13, s.11-12].

Akçura türkcülüyn müvəffəq ola bilməsi üçün onun maddi bir təmələ əsaslanmalı olduğunu düşünürdü. Ona görə, milliyyətçilik düşüncəsi sadəcə utopik bir arzuya bağlı deyil, təbii haldır və qandan, nəsiləndən gəlir. “Türkcülük” adlı əsərində “mən müsəlmanam və türkəm” deyərək türkcülük anlayışının maddi və mənəvi təməllərini ortaya qoyan Akçura İslam mədəniyyətinin ərəblərin malı ilə deyil, məhz türklərin iştirakı ilə meydana gəldiyini vurğulamışdır. Türklərin İslam mədəniyyətində oynadıqları rolun təkcə mədəniyyət sahəsindəki müvəffəqiyyətlərlə izah olunmayacağını, onların eyni zamanda hərbi fəthlərlə bu mədəniyyəti düşmən hücumlarından qoruyaraq onun davamiyyətini təmin etdiklərini bildirmişdir. Həmçinin o, türklərin Rusiyada rus mədəniyyətinin inkişafındakı mühüm rolundan bəhs etmişdir [14, s.37]. Bütün əsərlərində və yazılarında türklüyün bir bütün olduğunu, Türkiyə türkləri ilə ondan uzaqda olan türklər arasında heç bir fərq olmadığını dilə gətirən mütəfəkkir türkcülüyn digər sahəsi olan dil barəsində belə demişdir: “Ortaq bir şivə qəbul ediləcəksə, bütün ərəbcə, farsca kəlmələr atılmalı və Osmanlı türkləri tərəfindən qəbul edilən, istər alışılmış olsun, istər olmasın, bütün türk ləhcələrindən istifadə olunmalıdır” [15, s.917].

Yusuf Akçura bir millətin inkişafında əhəmiyyət kəsb edən əsas şeyin, yəni onun gücünün əsaslandığı təməl faktorun milli tarix və dil amili olduğunu düşünürdü. O deyirdi ki, bu mənada türklər qədim tarixə sahibdirlər. Birinci Türk Tarixi Konqresindəki konfransın sonunda “Bizim tarixdə etmək istədiyimiz şey ümumi tarixə qərblilər tərəfindən salınan əsas dəyərləri tədqiq və tənqid etmək, onlara yenidən qiymət verməkdir”, - demişdir. Bununla da, o, tarixin yenidən türk tarixi nöqtəyi-nəzərindən ələ alınaraq yazılmasını irəli sürmüşdür. Akçura, “Türkün tərifi”ni izah edərkən yazır: “...tarixçilərin, ümumiyyətlə, “türk-tatar”, bəzən də “türk-tatar-monqol” dedikləri bir irqdən gələn, adətləri, dilləri bir-birinə çox yaxın olan, tarixi həyatları bir-birinə qarışmış qövmlər və qəbilələrin bütününə türk deyirik” [16, s.26]. Bu baxımdan Akçura bəzi avropalı və iranlı tarixçilərin, həmçinin onların təsirində qalan Osmanlı tarixçilərinin “tatar” damğasının əksinə, kazanlılar, azərbaycanlılar, ... ilə bərabər qırğızları və yakutları da türklər arasında vurğulayır. Milliyyət məfkurəsi isə ilk dövrlərdən etibarən qövmlər və qəbilələrdə mövcud olan və milliyyət düşüncəsinin ilk mərhələsini təşkil edən “biz” şüuru instinkti, arzu və iddiası səviyyəsindən inkişaf edərək “millət” və “milliyyət” səviyyəsinə yüksəlməsidir. (Akçura bu prosesin tarixdə ilk dəfə müəyyən səbəblərdən Avropa qəbilələri arasında XV əsrdə başladığı və

XIX əsrdə ən yüksək zirvə nöqtəsinə çıxdığını, oradan da bir çox dünya xalqlarına yayıldığını düşünür.) Türk qövmləri arasında bu düşüncədən ilk dəfə təsirlənənlər Qərb Türkləri dediyi Osmanlı türkləridir.

“Siyasət və İqtisad” nəşr olunmağa başlayarkən qurtuluş savaşı müvəffəqiyyətlə sona çatmışdı. Akçura “Mütərəkə əsnasında Dünya müharibəsinə qatılmağımız və İstiqbalımız” adlı yazısında yazırdı: “... türklərin təərrüzü və imperialist milliyyətçilik etməsi yanlıştır. Mən, hər zaman demokratik türkçülüğü müdafiə etdim. Təəssüf ki, (bu iki) türkçülüğün fərqi görmürlər. Biz demokratik türkçülər haqlı, humanist və təərrüz düşüncəsindən uzaq olan düşüncələrimizi açıqlamağa çalışmalıyıq” [12, s.574]. Onun “Üç təzi-siyasət” əsəri o dövrdə çox böyük bir cığır açmış və bu günə qədər işıq tutmaqdadır. Ziya Göyalpın “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” tərkibində ortaya çıxan kültür sahəsində islamçılıq fikrinin formalaşmasında Akçuranın böyük rol oynadığını, hətta onun bu düşüncənin təməllərini atan şəxs olduğunu söyləsək, mübaligə etmiş olarıq [11, s.446]. Akçura, əsərlərində türk əsilli partiyalara dəfələrlə tövsiyə edirdi ki, aralarındakı kiçik fərqləri bir yana qoyub birləşsinlər.

Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) – “Vəhdəti-Cinsiyyə” düşüncəsi: Əfqan, ərəb, fars və türk olduğu mübahisə doğuran böyük filosof Cəmaləddin Əfqani dövrünün müsəlman geriqalmışlığından xilas yolu kimi müsəlman millətlərinin milli şüura sahib olmalarını görürdü. Əfqani öz görüşləri ilə həm Qərb Türklük düşüncəsində, həm də Quzey Türklüyündə milliyyət fikrinin yaranmasına çox dərinədən təsir göstərmişdir [16, s.73]. Türkcə tərcüməsi Türk Yurdunda dərc olunmuş “Vəhdəti-Cinsiyyə” fəlsəfəsinin əsas tezi belədir: Cinsiyyə - yəni milliyyət xaricində səadət yoxdur. Dil olmadan cəmiyyət olmaz. Bütün sosial təbəqələr və siniflərin ifadə və istifadəsini təmin etmədikcə heç bir lisan (dil) da meydana çıxmaz. Əfqaniyə görə, insanlar arasında körpü rolunu oynayan və ehtivası ən geniş olan iki bağ mövcuddur. Bunlardan biri “dil birliyi”, yəni irq isti xüsusiyyətlərə istinad edən birlik, digəri isə din və əqidə birliyidir. Dil birliyinin dünyadakı sabitliyi və davamı şübhəsiz ki, dindən daha sağlam və uzundur. Çünki qısa müddətdə dəyişməsi mümkün deyildir. Halbuki din birliyində vəziyyət bundan fərqlidir. Belə ki, bir dildə danışan millət görmüşük ki, min il ərzində 3 dəfə dinini dəyişdirmişdir və dil birliyində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu ifadələrdən Cəmaləddin Əfqaninin din birliyindən daha çox irq birliyinə və beləliklə də “ittihadi-islam”dan daha çox irqi birliyə, məsələn, “bütün türklüyə” önəm verdiyi görülür. Ona görə, bu vəhdətin qurulması dil məsələsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Dilin həm təmizliyi, həm zənginliyi, həm də o dili mənimsəmiş millətin bütün təbəqələri baxımından başa düşülməsi millət şüurunun formalaşması baxımından son dərəcə önəmlidir. Bu əhəmiyyəti vurğulamaq üçün “müəyyən irqə sahib olan müxtəlif təbəqələrin ifadə və istifadəsini təmin etməyən dil o millətin vəhdətini qoruya bilməz...” [16, s.76], - deyə yazmışdır.

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) – “Vahid dil/əlifba islahatı” düşüncəsi: Türkçülüğün nəzəri əsaslarını formalaşdıran Ziya Göyalp “Türkçülüğün əsasları” adlı kitabında Mirzə Fətəli Axundovu İsmayıl Qasıralı dərəcəsinə “böyük türkçü” olaraq tanıdır və onu “Rusiyada yetişən iki böyük türkçüdən biri olaraq göstərir” [17, s.8]. Mirzə Fətəli Axundovun türk fikir

tarixinə və ədəbiyyatına verdiyi ən böyük töhfə onun ilk dəfə türk dilində teatr səhnələri yazan yazıçı olmasıdır [18, s.17]. Komediyaalarını sadə türkcə ilə “xarakter”, “ədəd” və “örf” hicvi şəkildə yazmışdır [12, s.89]. Qərbi türklər arasında teatr haqqında yazılan ilk əsər Ziya Paşanın “Mollere”dən tərcümə etdiyi “Tartuffe” əsəridir ki, Əbu Ziya Tofiq bəyin bildirdiyinə görə, 1857-ci ildə tərcümə edilsə də, Ziya Paşanın ölümünə qədər nəinki nəşr olunmamış, hətta heç kimin əlinə keçməmişdir [19, s.261]. Halbuki Mirzə Fətəli Axundov öz komediyaalarını 1850-1855-ci illər arasında yazmış və 1859-cu ildə nəşr etdirmişdir.

Akçura 1870-ci ilə qədərki dövrdə nə şimal türkləri, nə şərq, nə də Kırım türkləri arasında hansısa şəkildə milliyyət və millilik fikrinin olmadığını, sadəcə Qafqazda sakin olan “azəri türkləri” deyilən türklərdə çox önəmli bir hadisənin olduğunu bildirir. Bu Mirzə Fətəlinin türk şivəsi (ləhcəsi) ilə 5 komediya əsərini yazması və 1863-cü ildə İstanbula gələrək İslam əlifbasının islah edilməsi barəsində sədrəzəm Keçəçizadə Fuad Paşaya bir təklif verməsidir. Axundov sadəcə Paşaya təklif verməklə kifayətlənməmiş və İstanbulda bir çox ziyalı ilə bu məsələni müzakirə etmişdir. Ancaq təəssüf ki, Axundovun bu təklifindən heç bir nəticə hasil olmamışdır. O bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir: “1857-ci ildə mən müsəlman əlifbasının dəyişdirilməsi barəsində bir fikrə düşdüm. Bu səbəblə də İstanbula və Tehrana getmək lazım oldu. Bir çox müzakirələr apardım. Heyhat, müsəlmanların başbilənləri əlifbalarını dəyişdirəne oxşamırlar. Halbuki bu, hər şeydən daha önəmlidir və birinci məsələdir” [16, s.56].

Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) – “Türk demokratik inqilabı” düşüncəsi: Ağaoğlu türkçülüyn və Türkiyənin siyasi həyatında mühüm rol oynamış fikir adamlarından biridir. Universitet professorluğu, müxbirlik, vəkillik və siyasi fəaliyyəti ilə məşruteliyyətin əvvəlindən sosial həyatda böyük təsiri olanlardandır [12, s.603]. Əhməd bəy Ağaoğlu türk milliyyətçiliyi fikrinə bütün müsəlmanların, hətta bütün şərqilərin həyat, səadət, istiqlal və istiqbal qayğıları ilə bağlı bir çox çətinlikdən keçərək varmışdır. Əslən Azərbaycanın Şuşa şəhərindən olan Ağaoğlu doğulduğu şəhəri “Qarabağ yaylasının mərkəzi” və “Şirvan ilə birlikdə, Azərbaycan türkünün, türk musiqisinin və türk ədəbiyyatı ilə türk milliyyətçiliyinin beşiyi” adlandırır [16, s.177]. Osmanlı-türk mədəniyyətinin yüksəlməsində Qarabağ və Şirvandan olan alimlər, şairlər və siyasətçilərin rolu böyük olmuşdur. Bir ehtimala görə, Ağaoğlunun ata tərəfdən ailəsi XVIII əsrdə Ərzurumdan bütün qəbiləsi ilə Gəncəyə, oradan da Qarabağa getmiş və Qarabağ bəylərindən Haqverdioğulları ailəsi ilə yaxın münasibətlər qurmuşlar [16, s.177].

Əhməd bəy azərbaycanlılar arasından təhsil almaq üçün Avropaya gedən ilk gənkdir [18, s.18]. Ondan öncə Moskvaya, Peterburqa, Kiyevə 4-5 nəfər oxumağa getmişdi. Ancaq onlar Rusiya sərhədlərini aşan təhsilə və şöhrətə qovuşa bilməmişdilər. O vaxta kimi xaricdə təhsil almaq deyəndə, sadəcə şərq elmlərini və dini elmləri öyrənmək istəyənlər ağıla gəlirdi. Müctəhid olmaq istəyənlər Kərbəlaya, Məşhədə, Mədinəyə və Misirə gedə bilirdilər. Əhməd bəy Ağaoğlu bu ənənənin istiqamətini dəyişdirən ilk azərbaycanlı oldu. Bu məsələdə Ağaoğlunun ilham qaynağı o vaxt Parisdə yaşayan kırımlı İsmayıl bəy Qasıralı olmuşdu. Parisdə olarkən Əhməd Rza və “Jön türklər”in digər liderləri ilə görüşmüşdü [18, s.18]. Onun Parisdə Cəmaləddin Əfqani ilə görüşdüyü də məlumdur. Bu iki türkçü mütəfəkkirlə qarşılaşması, ehtimal ki,

Əhməd bəy Ağaoğlunun milli məfkurəsinin və türkçülük vəhdətinin ortaya çıxmasında çox mühüm rol oynamışdır. 6 il Parisdə yaşadığından sonra əvvəlcə İstanbula, oradan da Bakıya qayıdan Ağaoğlunun Bakıda öz düşüncələrini ifadə etməsi üçün çox əlamətdar hadisə baş verir. Bakının türk zənginlərindən olan Hacı Zeynalabidin Tağıyev o vaxt rus dilində çap olunan “Kaspi” qəzetinin hüquqlarını satın alaraq, qəzetin baş redaktorluğuna Əhməd bəy Ağaoğlunu gətirir. Bundan sonra “Kaspi” Azərbaycan türklərinin hüquq və mənəfətlərinə xidmət edən orqana çevrilir. Həm Zeynalabidin Tağıyev, həm də Ağaoğlu qəzetin türk dilində çıxması üçün çox səy göstərsələr də, ilk vaxtlar buna nail ola bilmədilər. Ancaq çox keçmədən (rus-yapon müharibələrində böyük zərbə alan çarlığın zəifləməsindən istifadə edərək) Tağıyevin təşəbbüsü ilə həm Bakıda, həm də bütün Qafqazda ilk dəfə türkcə gündəlik qəzet olan “Həyat qəzeti” çıxmağa başladı. Bunun ardınca isə o dövrdə İstanbuldan yenidən qayıtmış Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan “Türk” qəzetinin baş redaktorluğuna gətirilir. Bu iki mütəfəkkirin həyata keçirmiş olduqları “mətbuat inqilabı” Azərbaycanda və bütün Qafqazda türk milli məfkurəsinin yaranmasına təkan verən ən mühüm hadisə olmuşdur.

Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” adlı əsərində yazır: “Mədəniyyət həyat tərzidir deməkdir. Bu tərifə bütün həyat, düşüncə və duyum tərzləri daxildir. Bu gün dünya üç mədəniyyət arasında bölünmüşdür; Budda-Brahma, İslam və Avropa. Bu mədəniyyətlərdən hər birinin özünə görə ortaq həyat və düşüncə tərzini mövcuddur... Mərakeşdə yazılan bir əsər əvvəllər dərhal Səmərqənddə eşidilir və oxunurdu. Bu gün bu üç mədəniyyətdən üçüncüsü digərlərini məğlub etmişdir. Bu məğlubiyət sadəcə siyasi və iqtisadi sahədə deyil, mədəniyyətin bütün sahələrindədir. Etiraf etmək lazımdır ki, Budda və İslam mədəniyyətinə mənsub millətlər artıq sadəcə müstəqilliklərini itirmək və iqtisadi baxımdan təsir dairəsinə düşməklə qalmır, Qərb mədəniyyətini hər baxımdan təqlid edirlər. Avropa geyim tərzini nümunə götürülür, Avropa sənət nümunələri onlar arasında yayılır, Avropa düşüncə tərzini hakim olur və bu qaçınılmaz bir vəziyyət kimi görünür” [12, s.606].

Ağaoğluna görə, hürriyyətdən məhrum olan belə fərdlərdən ibarət cəmiyyət heç vaxt xoşbəxt cəmiyyət ola bilməz. Şərqlə Qərbin fərqliliyini sadəcə texnologiyanın inkişafında görmək yanlışdır. Ancaq bu geriqalmışlığın səbəbini izah edə bilmirlər. Halbuki Ağaoğluna görə, Şərqdə fərd boğulmuş, Qərbdə isə sərbəstdir. Tarix boyu baş vermiş demokratiya inqilabları bunu təmin etməkdədir. Türk inqilabı da Şərqlin bu acınacaqlı vəziyyətinə çarə tapmaq üçün başladılmışdır. Onun son diləyi fərdləri yenidən hər hansı gücün köləsi etmək deyil, hər cür əsarətdən xilas etməkdir. Bunun da ən bariz dəlili “təşkilati-əsaslı qanundur” [20, s.20]. Onun fikrincə, millətlərin tarixində ən uzun müddətə davam edən ünsür dildir. O, mahiyyəti dəyişmədən, sadəcə təkamül edir. Deməli, xarakter və öz deyilən məfhum dil ilə birlikdə bir millətin maddi varlığını təşkil edir. Hər maddi varlığın bir xüsusiyyəti, onu başqalarından fərqləndirən özəllikləri vardır. Bu, cəhanşümul həqiqətdir. Dünyada bir-birinin eynisi olan iki şey yoxdur. Buna görə də maddədən tutmuş mövcud olan hər şeyin xüsusiyyətləri onun xarakterini və fərqlərini meydana gətirir. Millətlərin də eyni qaydada xarakterləri və xüsusiyyətləri mövcuddur. Onlar yeni bir mədəniyyəti mənimsəyərkən öz xarakterlərinə

görə mənimsər və ona başqa millətlərdən fərqli şəkil verərlər [12, s.607]. Ağaoğlu içində yaşadığı mühitin, şərtlərin çətinliyindən və qarışıqlığından bəhs edərkən, gündəlik çap olunan “İrşad” qəzetinin əsas məqsədlərini belə sıralayır: “Məqsədimiz bir tərəfdən rus hökumətinə qarşı mübarizə apararaq hər cür ümumi və siyasi hüquqlardan məhrum olan türk ünsürünə bu hüquqları təmin etmək, digər bir tərəfdən də türk ünsürünün vəhdət fikrini gücləndirmək məqsədilə məzhəb qarşılıqlarını, xüsusilə də sünni-şiə qarşılıqlarını ortadan qaldırmaqdan ibarətdir. Bununla bərabər, xalqı elm və irfana alışıdırmaq, türk dilində məktəb və digər irfan müəssisələrinin yaradılması üçün çalışmaq lazımdır” [16, s.188].

Azərbaycanlı böyük mütəfəkkirin elmi yazırlıq fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri, şübhəsiz ki, ümumtürk mədəniyyətini Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri çərçivəsində analiz edərək, bir çox avropalı və amerikalı yazırdan xeyli əvvəl mədəniyyətlərarası münasibətləri birlik və rəqabət müstəvisində ortaya qoymasındadır. Eyni zamanda, onun öz dövrünün sosio-psixoloji mühitində, insanların mənəvi dünyasını, onların milli varlığı və heysiyyəti ilə müvazinətli şəkildə tərif etməyə çalışması, zamanın ruhunu dərin bir hissiyyətlə qələmə almış olması Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığını dəyərli edən özəlliklərdəndir. Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlunun təqdimatındakı türkçülüynün təkə bir ideologiya deyil, türk millətlərinin taleyinin daşıyıcısı, mənəvi həyatlarının məhsulu, “qan yaddaşının” ən parlaq təcəssümü olduğunu söyləmək mümkündür [6, s.94]. Bir çox məsrəf və zəhmət tələb edən bu mücadilədə Azərbaycan türk zənginləri Əhməd bəyə ciddi yardımlar etmişdilər. Bu isə Azərbaycanda 1907-ci illərdə türk milli məfkurəsinin xeyli inkişaf etdiyini göstərir.

Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) – “Pan-Turanizm” düşüncəsi: “Bir millət üçün hər şeydən öncə arzu olunan şey gücdür. Bir millətin güclü olması mütəcanis (eynicinsli) olduqları ünsürlər arasındakı mənəvi bağı da gücləndirər. Xüsusilə də (mənəvi bağların) qarşılıqlı olmasına çalışılmalıdır. Məsələ bir-birimizi tanımaq, sevmək, mədəniləşmək yolunda bir-birimizə yardım etmək məsələsidir... İrənin Kaanilərində qədər məktəb şagirdlərinə şeirlərini əzbərlətmək, ancaq Mirzə Əlişir Nəvaidən iki sətir olsun düzgün oxuya bilməmək... Bax, əsl utarılaq şey budur..!”

Bu sətirlərin müəllifi 1904-cü ilin 24 noyabrında “Türk” qəzetində “Ali Turani” ləqəbiylə “Məktubi-məxsus” adlı məqalənin yazarı olan Azərbaycan türkü Əli bəy Hüseynzadədir. Məktubun əvvəlində “tatar” deyilən bir millətin olmadığını, kırımlıların, kazanlıların, orenburqluların hər zaman türk oğlu türk olduğunu isbat etdikdən sonra deyirdi ki, “bütün türklüyün qürur mənbəyi olan Çingizxanlar, Teymurlar kimi hərbi dahilərinə dair təhqiramiz sözlər söyləmək “qaş düzəldərkən göz çıxarmaq” kimidir”.

Hüseynzadə 1885-ci ildə Peterburq Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsinə qəbul olunmuş, 1889-cu ildə oradan məzun olduqdan sonra türklük və türkçülüynü araşdırmaq məqsədilə İstanbulla gələrək, 1890-cı ildə Hərbi Tibbiyyəyə qəbul olunmuşdur. 1903-cü ildə İttihad və Tərəqqiyə mənsub olması səbəbilə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmış və Qafqaza qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdır. Öz doğma yurdunda türkçülük və hürriyyət mücadiləsi verməyə, yazılar yazmağa davam etmişdir. Uzun mübarizədən sonra o vaxta qədər çap olunmasına icazə

verilməyən türk dilində gündəlik qəzetin çıxarılmasına nail olmuşdur. “Həyat qəzeti” adlanan bu qəzet Hüseynzadə ilə yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Hacı Zeynalabidin Tağıyev tərəfindən çıxarılırdı. Əli bəy Hüseynzadə iki il qəzetin baş redaktoru olmuşdur. Buradakı əsas yazıların ən önəmliləri “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Bizə hansı elmlər lazımdır”, “Yazımız, dilimiz və birinci elimiz” idi [12, s.385].

Əli bəy Hüseynzadə təkcə mədəni türkçülüyn deyil, siyasi türkçülüyn də yayılmasında rol oynayan mütəfəkkirlərdəndir. Sülh və əmin-amanlıq, anlaşma və vəhdət tərəfdarı olan Əli bəy “məktubi-məxsus” ilə münaqişə içərisində olan bütün tərəflərin tezis və antitezislərini vahid şəkildə birləşdirmək istəmişdi. Buna görə də hər iki tərəfin tezisləri ilə razılaşmış kimi görünürdü. Ancaq bu məqalədə onun çıxardığı nəticə müsəlman türklərin birləşməsinin zəruriliyi məsələsi idi. Onun sadəcə pantürkizmi deyil, ondan daha geniş mənə kəsb edən panturanizmi müdafiə etdiyi görünməkdədir. Əli bəyin istifadə etdiyi “Turani” ləqəbi də bununla əlaqələndirilir. O, müsəlman türklər arasında ilk “Turani”, yəni panturanistdir. Ancaq bunu da qeyd etməliyik ki, həyatı boyu sülh və vəhdət tərəfdarı olan Hüseynzadə bu görüşünün radikal müdafiəçisi deyildi. Buna baxmayaraq, onun şairanə turançılığı 1908-ci ildən sonra İstanbuldakı digər turançıları, daha dəqiq desək, Ziya Göyaltı “yaratmışdır” [16, s.171].

Əli bəy Hüseynzadə ikinci yazısında müsəlman-türk millətlərinin dirçəlişi və modernləşməsi üçün üç əsas şərtin olduğunu düşünürdü; Bunlar “türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” idi. “Həyat” qəzetində nəşr olunan məqalələrində türklərin böyük birlik meydana gətirdiklərini açıqlayan mütəfəkkir deyirdi ki, “bizə modern elmlər lazımdır”. Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq Hüseynzadənin təkidlə müdafiə etdiyi təməl fəlsəfə idi. O bu prinsipi bütün türklər üçün mənimsəmiş və məşrutıyyətdən sonra Ziya Göyaltı tərəfindən yenidən ciddi şəkildə davam etdirilmişdir. “Füyuzat” jurnalındakı bütün yazılarında türkçü olduğunu ortaya qoyan Əli bəy bütün türklər üçün ədəbi dil kimi Osmanlı türkcəsindən istifadə olunmasının labüdlüyünü müdafiə etmiş, bunu öz əsərlərində də reallaşdırmışdır. Qafqazda türklər arasında düşmənçiliyə yola açan məzhəb (şiə-sünni) ixtilafı ilə ortaya çıxan irançılığa və o dövərdə ortaya çıxan ruslaşdırma siyasətinə qarşı türk milliyyətçiliyinin müdafiə və inkişaf etdirilməsini istəyirdi. O deyirdi: “Müsəlmanlar, xüsusilə də türklər harda olur-olsunlar - istər Osmanlıda, istər Türkistanda, istər Baykal gölünün ətrafında, yaxud da Qaraqum civarlarında - bir-birini tanıyacaq, sevəcək, sünnilik-şiiəlik və yaxud “nə bilim nəlik” adlarıyla məzhəb təəssübkeşliyini azaldıb Qurani-Kərimi izah etməyə səy göstərəcək, dinin əsaslarının Quran olduğunu bilsələr, daha doğru olmazmı?” [12, s.168]. Bir sözlə, Əli bəy mərkəz Osmanlı olmaqla, türk milliyyətçiliyini, türkçülüynü müdafiə etmişdir [5, s.44].

Bu üçlü görüş ondan əvvəl bulanıq bir şəkildə Əli Suavi tərəfindən də irəli sürülmüş və müdafiə edilmişdi. Ancaq Əli Suavi hələ türkçülüyn oyanmadığı və Namiq Kamalın “Osmanlı-İslam” görüşünün hakim olduğu bir dövərdə yaşadığı üçün fikirləri ciddiyyə alınmamış və unudulmuşdu. Hüseynzadənin təklifi isə tam vaxtına düşmüşdü. 1905-ci ildə Tiflisdə irəli sürülən bu fikir, yeddi il sonra çox radikal tərəfdarlar toplamağa nail oldu. Göyaltı “türkləşmək”, “islamlaşmaq” və “muasirləşmək” adlı məqalələrini və 1918-ci ildə bu məqalələrdən ibarət

olan kitabını nəşr etdirdi. Ancaq Hüseynzadənin əsərində Əli Suavinin, Göyalpın əsərində isə Hüseynzadənin adı çəkilməmişdi. Buna baxmayaraq, Ziya Göyalp Əli bəyin dəyərini anlamış və onu “yalavac” adlandırmışdır [12, s.385]. “Turan” təxəllüsü ilə bir çox şeirin də müəllifi olan Hüseynzadə, fəlsəfi düşüncə xarakterli digər yazılarında Azərbaycan mədəniyyətinin İran və rus təsirlərindən təmizlənməsi, Osmanlı imperiyası və Osmanlıcanın öndərliyində bütün türklərin mənəvi birlik qurmalarını işləmişdir [18, s.18].

Əli bəy çox böyük uzaqgörənliklə, türk dünyasının parçalanmış durumdan çıxmaya əngəl olan üstüörtülü militarist siyasəti (xüsusilə də Velikorus milliyyətçiliyini və fars milliyyətçiliyini) alt-üst edən məntiq ortaya qoymuş və bu məntiqin həqiqət olduğuna insanları inandıra bilmişdi. Məhz bu məntiqin təməlinə türk dünyasının gələcək tərəqqisinin koordinatlarını dəqiq şəkildə göstərən ana xətt müəyyənləşdirilmişdi. Türkçülüyn terminoloji ideologiyası XX əsrin əvvəllərində başqa mütəfəkkirlər tərəfindən məhz bu xətt üzərində dəyişmədən davam etmişdir [6, s.92].

İsmayıl Qasıralı (1851-1914) – “Dildə, fikirdə, işdə birlik” düşüncəsi: Krım tatarlarının yeni dönm üçün milli məfkurəsi İsmayıl bəy Qasıralının hədəflədiyi Rusiya imperiyasında yaşayan türk soylu xalqların birliyini yaratmaqdan, onları türk dünyasının birliyinə qovuşdurmaqdan ibarət olmuşdu. Bunun üçün o, ümumtürk mədəniyyətinin əski qalıntılardan təmizlənməsini, dil, üslub və düşüncə etibarilə öz təbii kökləri üzərində yenilənməsini, yəni türkləşməsini təbliğ edirdi. Onun görüşlərini təbliğ vasitəsi isə Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzetindən sonra türk dilindəki mətbuatın yeni dövrünü başlanan, 1883-cü ildən etibarən otuz bir il əzab-əziyyətlərlə Krımın Bağçasaray şəhərində nəşr olunan “Tərcüman” qəzeti olmuşdur [6, s.95]. Krımlı İsmayıl bəyin ilk yazılarından etibarən onun fikir üfünün Krımla məhdudlaşmadığı gözə çarpmaqdadır. O, təkcə Krımda yaşayan müsəlmanları deyil, bütün Rusiyada yaşayan müsəlman türkləri və üstüörtülü şəkildə bütün dünyada yaşayan türkləri göz önündə tutaraq “tatarların dildə vəhdəti” düşüncəsini ortaya atmışdır. Bundan sonrakı yazılarını bütün türklərin başa düşəcəyi bir dildə - türkcə yazmağa başlamış, dil və ədəbiyyat sahəsində də “Bütöv Türkçülük” məfkurəsinin təməllərini atmışdır. İsmayıl bəy Qasıralı “Tarixi mövqeyimizdə” [c. 2, s.772-776], “Türk və tatarlar eynidir və mədəniyyətə xidmət etmişlər” [c. 2, s.37-59] adlı yazılarında Türkiyə xaricində yaşayan türklərlə Türkiyə türkləri arasında fərq olmadığı, türklüyün birlik olduğu fikrini müdafiə edirdi. Ancaq bu görüş o dövrdə islamçılarda olduğu kimi, osmanlıçılar və mədəniyyətçilər tərəfindən də xoş qarşılanmırdı. Osmanlı tarixinə aid tənqidləri osmanlıçıları, “Çingiz” tərzində yazılan məqalələri isə islamçıları narahat edirdi. Onun satirik və tənqidi xarakteri birləşdirici olmaqdan çox sanki dağıdıcı rol oynayırdı. Hər hansı fikrin nəticələrinə sadıq qalmaq üçün mütləq uzlaşmaya razı olmaması, siyasi həyatında olduğu kimi, düşüncələrində də eklektik olmaqdan çəkinməsinə səbəb olmuşdu [12, s.573].

Rus, türk və fransız dillərini yerində öyrənən Qasıralı 1879-cu ildə bələdiyyə sədri seçildikdən sonra türk dilində qəzet çıxarmaq üçün bir çox əlaqədar quruma müraciət edir. O dövrdə bütün Rusiyada yenicə bağlanmış “Əkinçi” qəzetindən başqa, çətinliklə də olsa, nəşrlərinə davam etdirən “Ziya” və “Kəşkül” qəzetləri var idi. İsmayıl bəyin müraciətinə rədd

cavabı verilir. Bir tərəfdən türk dilində qəzet çıxarmağa çalışarkən, bir tərəfdən də “Rusiya müsəlmanları” adlı risalə yazıb dərc etdirir. Qaspıralının millət, milliyyət, vəhdət və türkcülük düşüncələrinə nə qədər sıx bağlı olduğunu görmək üçün 45 səhifəlik bu kiçik risaləyə nəzər salmaq kifayətdir. Əsərdən görünür ki, İsmayıl bəy millət deyərək təkcə kırımlıları nəzərdə tutmamış, “türk-tatar” kimi qəbul olunan insanların hamısını öz millətindən sayır. Nəhayət, 1883-cü ildə uzun mübarizədən sonra Qaspıralı türk dilində “Tərcüman” qəzetinin çıxarmağa nail olur. O, qəzetində böyük həyəcanla bunları yazırdı: “Millətimizin əsas əsəri olan dilimiz ədəbiyyatda işlənməsə də, pedaqogikaya və qəvaidə (qrammatikaya) əlverişli dildir. Xeyli kübar olan tatar türklərindən, noqay cönkələrindən, qırğız və türkmən cırlarından başa düşülür ki, əgər dilimiz usta tapıb, qələmə alınıb işlənsə, indikinə görə xeyli parlaq və istifadəyə əlverişli olar... Muradımız dilimizi irəlilətməkdir” [16, s.89].

1905-ci il Rusiya inqilabından sonra fikir və mətbuat azadlığı nisbətən çoxaldığı zaman İsmayıl bəy Qaspıralı bütün türk millətinin böyük millətlər arasında görünən həyat mücadiləsində, Həzən bəy Zərdabının ifadəsi ilə desək, “məğlub, məqhur və nabud” olmaması üçün irəli sürdüyü fikirləri bir məşhur sözü ilə xülasə etmişdir: “Dildə, fikirdə, işdə birlik!”. Xüsusilə də “dildə birlik” düşüncəsi siyasi mənada Qaspıralı tərəfindən dilə gətirildikdən sonra türk birliyi ideologiyasının təməl dinamikasına çevrilmişdir. Dildə, fikirdə, işdə birlik – şəkildə xülasə olunan prinsip ortaya atılmış və onun tərəfindən bütün türk ellərinə xitab edən “Tərcümani-Əhvali-Zaman” adlı qəzet çıxarmış, türk dünyasının hər tərəfində üsuli-cədid məktəbləri açıdıraraq ortaq türk dili yaratmağa çalışmışdır.

İsmayıl bəy Qaspıralı özünü bu qayəyə həsr etmiş insan kimi həm sağ ikən, həm də vəfat etdikdən sonra türk dünyasında böyük əks-səda doğurmuş dahi şəxsiyyətdir. Türk vəhdəti məsələsində görüşlər irəli sürməklə kifayətlənməmiş, bu yolda böyük əziyyətlərə də qatlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Əsas qayəsi türk mədəniyyət səviyyəsini yüksəltmək, qədim və geri qalmış düşüncə və quruluşları yıxmaq və yeni türk milləti arasında ortaq mədəniyyət yaratmaq olan Qaspıralı yazırdı: “Rusiyada yaşayan türklərin inkişaf etməsi üçün öz məktəblərində uşaqlarına modern təhsil verməli və sənədləri öz ana dillərində öyrətməlidirlər. Bununla yanaşı, öz dilərində kitab, jurnal və qəzetlər nəşr etməlidirlər...”

Onun fikrincə, bütün türk ləhcələrində ortaq olan kəlmələr əsas götürülməklə zəngin türk dili yaratmaq mümkündür. Ancaq Rusiya türkləri ruscadan, Türkiyə türkləri də Avropa dillərindən yeni sözlər götürməkdən çəkinməli, yeni kəlmələr mütləq türkcədən alınmalı və törədilməlidir. Daha sonraları Ziya Göyaltı tərəfindən irəli sürülən “İstanbul şivəsinin ortaq dil kimi mənimsənilməsi” düşüncəsi azərbaycanlı aydınlardan Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən “Anadolu ləhcəsi ədəbi dil olmalıdır” şəkildə irəli sürülmüşdür [5, s.72].

Əli Suavi (1838-1878) – “Din dilinin türkcələşdirilməsi” düşüncəsi: Mədrəsə təhsili alan Əli Suavi sonradan güclü inqilab tərəfdarına çevrilmişdir. İsmayıl Hami Danişməndin bildirdiyinə görə, fransız müəlliflər Paul de Reqla və Gilles Roy Suavinin əslən Buxaradan olduğunu və ölümünə 14 il qalmış Buxaraya qayıtdığını yazır. Əli Suavi türk-İslam elmlərinə aid məsələləri mümkün olduğu qədər Qərb mədəniyyəti və metodları baxımından tədqiq

etməkdə idi. Namiq Kamal və Ziya Paşa yeni Osmanlı dövlətində şəriətə əsaslanmaq lazım olduğunu söyləyir və fiqh elmini müdafiə edirdilər. Əli Suavi isə dünyanın dini qanunlarla idarə olunmasına qarşı çıxırdı və dünyəviliyi müdafiə edirdi. O, din və dövlət işlərinin birbirindən ayrılmasının zəruriliyindən bəhs edir, dünyəvilik düşüncəsini ilk dəfə açıq şəkildə ortaya qoyur, dövlət qanunlarında şəriətin əsas götürülməsini istəyənləri tənqid edirdi. “Yarım fəqih din yıxar” adlı məqaləsində “ərəb ibarələrindən hökm çıxarılmasından, siyasət qaydalarını Quran və hədislərdə axtarmağın mənasızlığından” bəhs edir, ibadətlər üçün zəruri olduğunu, ancaq dünya işləri üçün mümkün olmadığını vurğulayırdı. Ona görə, siyasət elminin mənbəyi coğrafiya, iqtisad və əxlaqdır [12, s.100]. O dövrdə heç bir Osmanlı ziyalisinin bu cür fikirlər irəli sürməyə cəsarət etməyəcəyini nəzərə alsaq, bu görüşlər Əli Suavinin cəsarət və uzaqgörənliyindən xəbər verirdi. O, ibadət dilinin də türkçələşdirilməsini, namazın türk dilində qılınma biləcəyini vurğulayırdı. Əli Suavinin türklüyə və türkçülüyə dair bir neçə risaləsi və bəzi məqalələri olmuşdur. Risalələrindən bilinəni “Xivə tarixi” və “Türk” adlı əsərləridir. “Türk yurdu” məcmuəsi ilk türkçülər kimi Süleyman Paşa və Bursalı Tahiri göstərmişdir. Halbuki Əli Suavi onlardan daha öndədir. Hətta Tahir Bursalı özü də türkçülük düşüncəsində Əli Suavidən təsirləndiyini yazırdı. Bu inqilabçı türk mütəfəkkirinin fikirlərinin bəziləri bu gün də aktualdır. Suavi islamlaşmaq, modern mədəniyyət səviyyəsinə çatmaq və türkçülük düşüncələrini birləşdirən sintezçi kimi özündən sonrakı bir çox mütəfəkkirə öndərlik etmişdir.

Nəticə

Beləliklə, Orxon abidələri, Oğuz Kağan, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Əmsali-türki”, “Divani-lüğəti-türk”, “Kutadqu-bilik” kimi möhtəşəm təməllər üzərində bərqərar olan müasir türk xalqlarının vəhdətinin, günümüzün tarixi zərurəti olduğu düşüncəsi yuxarıda sadalanan böyük türk mütəfəkkirlərinin mübarizələrindən və yazılarından açıq şəkildə görünməkdədir. Yenə bu mənbələrdən bizə nəql olunan dövlət, millət və sosial nizam ilə bağlı fikirlər, yüz illərin o tayına uzanacaq canlı, sağlam və üstün dəyərlərlə doludur. Türk mədəniyyəti tarix boyu geniş və çoxrəngli düşüncələrə açıq olsa da, nə qədər genişləniş zənginləşsə də, müxtəlif dəyişikliklər göstərsə də, özündəki milli birlik düşüncəsini heç vaxt itirməmişdir. Bunu məqaləmizin mövzusu olan böyük türk mütəfəkkirlərinin əsərlərində hiss etmək çətin deyil. Türk milli məfkurəsinin nəzəri əsaslarını zirvəyə çıxaran Ziya Göyalpın “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şəklində xülasə etdiyi məfkurəsi və bütün türklər üçün “fərd yox, cəmiyyət var” düşüncəsi ilə hədəflədiyi “turançılıq” prinsipi, Yusif Akçuranın “bütün türkçülük” fikri, Cəmaləddin Əfqaninin “vəhdəti-cinsiyyət” görüşü, Əhməd bəy Ağaoğlunun bütün Şərqi acınacaqlı vəziyyətindən xilas edəcək yeganə çarə kimi gördüyü “türk demokratik inqilabı”, İsmayıl bəy Qasıralının “dildə, fikirdə, işdə birlik!” ideyası türk dünyası üçün vəhdət ideologiyasının və birlik fəlsəfəsinin həm tarixi dinamikası olan labüd gerçəklik, həm də qaçılmaz zərurət olduğunu isbat edir.

ƏDƏBİYYAT

1. J. P. Roux. Türklerin ve Moğolların Eski Dini (çev. A. Kazancıgil). İstanbul: 1994.
2. Fahrettin Olguner. Türk-İslam Düşüncesi Üzerine. Ötüken Yayınları 3. baskı, İstanbul: 2017.
3. Fuad Köprülü. Osmanlı Devletinin Kuruluşu. Ankara: 1984.
4. David Kushner. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), çev. Zeki Doğan. Fener Yayınları, İstanbul: 1998.
5. Elnur Hasan Mikayıl. Türk Birliyi Projesi. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2008.
6. Cavanşir Feyziyev. Türk Devletleri Birliyi: Küresel Entegrasyonun Avrasya Modeli, Editör Prof. Dr. Okan Yeşilot. Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2016.
7. E. Zeynalov. Türkolojinin Əsasları. Maarif Nəşriyyatı, Bakı: 1981.
8. Ziya Gökalp. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul: 1918.
9. Nevzat Kösoğlu. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp. Otuken yayınları, Ankara: 2005.
10. Ziya Gökalp. Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri. MEB, İstanbul: 1997.
11. Süleyman Hayri Bolay. Türk Düşüncesinde Gezintiler. Nobel Yayınları, Ankara: 2007.
12. Hilmi Ziya Ülken. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. Türkiye İş Bankası, İstanbul: 2013.
13. Yusuf Akçura. "Üç tərzi-siyasət". İstanbul: 1912.
14. Akçura. "Türkler ve tatarlar birdir, Türkler medeniyete hizmet etmişler". Türk Yurdu dergisi 1912, c.
15. Necati Akder. Ziya Gökalpe Göre Dil İnkılabı ve Ötesi". Türk Kültürü Dergisi,c. III, İstanbul: 1965.
16. Yusuf Akçura. Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:2012, 3-cü baskı.
17. Ziya Gökalp. Türkçülüğün Esasları, Ankara Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339.
18. David Kushner. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem. Kervan Yayınları, İstanbul:1979.
19. Ebuzziya Tevfik. Nümuneyi-Edebiyyati-Osmaniye, Ziya Paşa, s.261, Kostantiniyye, Matbaayi Ebuzziya, 1330.
20. Fatih Rıfkı Atay. Baş Veren Bir İnkılapçı. Türkiye Talebe Federasyonu, Ankara: 1954.
21. Ahmet Ağaoğlu. Devlet ve Fert, İstanbul: 1933.

Рафиз Манафов

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЫСЛИ В ИСТОРИИ ТУРЕЦКОЙ ФИЛОСОФИИ

РЕЗЮМЕ

Одним из духовных обязательств тюркского народа, обладающего богатой культурной мыслью и политической силой, является раскрытие исторических корней. Турецкие философы придумали различные концепции в этом отношении, такие как концепции единого тюркского языка как основное условие единого мышления, а некоторые же считали важными мысли туранизма имеющие как политические, национально-культурные даже экономические аспекты. Однако каждый из них не отрицал единственную истину важности общетюркского единства.

В нашей статье мы попытаемся объяснить некоторые исторические потребности, некоторые философские идеи, которые призывают к концепции всеобщего единства и гармонии тюркского мира. Для этой цели важно признать социально-философские взгляды, которые способствовали этому прогрессивному мышлению, а также философов, мыслителей и политических деятелей, которые выражают его в своих взглядах и идеологиях.

Rafiz Manafov

BASIC PRINCIPLES OF NATIONAL THOUGHT IN TURKISH PHILOSOPHICAL HISTORY

SUMMARY

One of the spiritual obligations of the Turkic people with a rich cultural thought and political power, is to reveal their historical roots. Turkish philosophers have come up with various concepts in this regard such as a concept of a single Turkic language as the basic precondition of unity, some have focused on political, national-cultural and even economic aspects, such as Turanism. However, each of them did not deny the only truth of the importance of the all Turkic unity.

In our article we will try to explain some historical necessities, some philosophical ideas that call for all-unity conception and harmony of the Turkic world. For this purpose, it is important to recognize the socio-philosophical views that have contributed to this progressive thinking, as well as philosophers, thinkers and political figures who express it in their outlook and ideologies.